

Herwaardering van verval: een nieuwe blik op het gregoriaans in verduisterde eeuwen.

Het is zo kinderlijk eenvoudig om te hanteren: het denkschema van groei, bloei, verval. Laatst was ik bij een uitvaartdienst. De voorganger verwelkomde iedereen en zei daarbij dat het voor de familie van de overledene een vraag was geweest, of er wel gezongen kon worden door de aanwezigen. De vraag was niet of de aanwezigen daartoe fysiek in staat waren, maar of het te zingen repertoire wel zó bekend zou zijn dat 'men' mee kon zingen. Het compromis was dat de melodie werd gespeeld op het orgel, waarna de drie coupletten van één lied konden worden meegezongen. De overige activiteit van de aanwezigen bestond uit luisteren, naar gesproken woorden, gebeden, een lezing, overdenking en muziek die op orgel of geluidsdrager tot klinken werd gebracht. Overigens qua inhoud een mooie keuze, waarmee recht werd gedaan aan de interesses van de overledene.

Na afloop een gesprek; 'Eigenlijk moet het zingen bij dit soort kerkdiensten verplicht zijn. Het verbindt en dat blijkt in de reguliere vieringen van deze gemeenschap iedere zondag weer!' Onwillekeurig plaats ik deze situatie in het perspectief van groei, bloei en met name verval. Daarbij past de gedachte 'vroeger was alles beter!' en als ik niet uitkijk, word ik vanzelf een *laudator temporis acti*. Deze ronkende omschrijving formuleerde Horatius (65-8 voor Chr.).¹ Hij doelde hiermee op een persoon op leeftijd die uitsluitend in het verleden positieve dingen ziet.

Het is misschien een vreemde overstap, maar toch: ook de ontwikkeling van de Gregoriaanse muziek werd lange tijd beschreven in termen van groei, bloei en verval. Dat gebeurde in populariserende boeken en artikelen², maar ook in de opleiding voor dirigent³. Dit was een algemeen geaccepteerd paradigma, dat als vanzelfsprekend werd aangenomen en verspreid. Dientengevolge was er vanaf het begin van de 20e eeuw (ná de periode van restauratie van het Gregoriaans) één door de Paus geautoriseerde manier van zingen, die breed werd gedragen en gepraktiseerd. De monniken van Solesmes hadden op basis van vergelijkend onderzoek van de oudste handschriften de melodieën hersteld naar de maatstaven die in de 19e eeuwse opvattingen golden voor de bloeitijd van het Gregoriaans (8^e-10^e eeuw). Daarbij werd een uitgekiend systeem bedacht om het ritme van de gerestaureerde melodieën gemakkelijk te doorzien en uit te voeren. Degenen die op goede gronden bezwaar hadden tegen 'Solesmes' werd dringend verzocht hiermee niet in de openbaarheid te treden. Hiermee moest het zaaien van verwarring worden voorkomen.⁴

Dit streven naar uniformiteit werd óók gelegitimeerd vanuit het verleden, zoals Hoondert heeft beschreven in zijn boek *Gregoriaans in de steigers. Via invention of tradition* werd een appel gedaan op het herstel van de middeleeuwse uitvoeringspraktijk, uiteraard gezien met de blik van 'Solesmes'. Gevolg was een stevig verankerde en uniforme uitvoeringspraktijk van het Gregoriaans in de eerste

¹ Horatius, Epist.2.3.173-4 *een mopperaar, vol van de goede oude tijd -zijn jeugd-, maar één en al kritiek op de jeugd van nu* (vert. P.H.Schrijvers 1980)

² Bruning, *Het Gregoriaans, Handboek voor kerkzangers, koorleiders en organisten*, Doornik 1942, 241-243; Litjens, *De restauratie van het Gregoriaans*, Venlo, 1985, 14-15; Wesselingh, *Gregoriaans nu*, 1983, 4-5

³ M.L. Egbers, J. Boogaarts, D. Pouderoijen, S. van Lieshout, lessen tijdens de dirigentencursus Gregoriaans, Den Bosch 1981-1982

⁴ Zie: Petra van Langen, *Muziek en religie. Katholieke musici en de confessionalisering van het Nederlandse muziekleven 1850-1948*, Hilversum, 2014, 204-213 (Over Hub. Cuypers); Anton Vernooij, *In schoonheid biddende. De geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek*, Hilversum 2002, 180-184 (over J. Vollaerts)

helft van de 20^e eeuw, met in het achterhoofd de gedachte dat het zó ooit was geweest en dús zo hoorde.⁵

Gevolg van deze houding was noodzakelijkerwijze dat de muzikale bronnen van ná de veronderstelde bloeitijd weinig tot geen interesse opwekten. Die behoorden immers tot de periode van verval en waren *eo ipso* niet interessant. In het gunstigste geval belandden fragmenten van dergelijke bronnen in een vitrine van een museum of archief. Maar het merendeel van deze bronnen bleef verborgen in archieven of bibliotheken.

Maar mede dankzij de digitalisering kwamen deze bronnen ruimschoots beschikbaar en bleken een boeiend onderwerp van onderzoek. Daarvan heeft Rens Tienstra blijk gegeven door diverse publicaties, waarvan de laatste onlangs ter beschikking is gekomen onder de titel *Duizend jaar doorgegeven*. Het is een lijvig boek, met een aansprekende afbeelding op de harde kaft en het is zeer de moeite waard om te lezen. Na een gedegen inleiding worden in 13 hoofdstukken doorkijkjes gegeven in het Gregoriaans in Nederland. Het betreft fragmenten van manuscripten en gedrukte boeken uit de periode 1200-1800. Met prachtig fotomateriaal wordt in ieder hoofdstuk een element van de traditie aan de orde gesteld, geplaatst in liturgische en muzikaal-historische context. Daarbij blijkt de grote invloed van de Nederlandse bisdommen op muzikaal gebied. Zo getuigen de 40 bronnen die in de bestudeerde periode afhankelijk zijn van het bisdom Utrecht, van een vrij stabiele en uniforme melodische gregoriaanse traditie. In een aantal van deze fragmenten is op grond van het notenbeeld te bevestigen wat Lousberg concludeerde na zijn onderzoek: het bestaan van micro-tonen en trillers in het Gregoriaans. Tienstra laat zien dat voor deze verschijnselen vertrouwde muzikale tekens werden gebruikt, die een andere betekenis kregen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het quilisma. Tevens is dit een bewijs voor de levendigheid van het Gregoriaans in deze periode. En dat is een geheel andere invalshoek dan die van 'verval'!

Omdat het bronnenmateriaal zo fragmentarisch is, is het noodzakelijk om de context te schetsen waarin de afzonderlijke fragmenten functioneerden. Op die manier ontstaat een mooi beeld van een rijk geschakeerd religieus leven: de rituelen bij het overlijden van een kloosterzuster; de Moderne Devotie, met een eigen uniforme traditie, die eeuwenlang doorliep en waarvan het einde wordt gemarkeerd door de recente sluiting van het klooster Soeterbeeck in Ravenstein (1997); het prachtig geïllustreerde 15e-eeuwse zangboek uit Haarlem, dat nu in New York ligt; de nieuw gecomponeerde gezangen naar aanleiding van de pest (14e en 15e eeuw). Het zijn maar enkele voorbeelden die laten zien dat het Gregoriaans echt lééfde!

Geregeld trekt Tienstra een parallel tussen bouwkundige restauratie van de gebouwen waarin de gezangen functioneerden enerzijds en anderzijds de zoektocht naar de identificatie van de muziekfragmenten die her en der verspreid over het land -en de hele wereld!- verspreid liggen. In dit verband wordt terecht de naam van Ike de Loos (1955-2010) genoemd. Deze Utrechtse musicoloog heeft diepgaand detail-onderzoek gedaan⁶, wat onder andere leidde tot wat enigszins oneerbiedig 'losse eindjes' wordt genoemd. Maar juist dankzij deze losse eindjes is dit mooie boek tot stand gekomen. Tienstra plaatst ze in een groter historisch perspectief, dat zeer verhelderend werkt.

Opvallend is dat de periode van de 17e en 18e eeuw slechts één hoofdstuk krijgt toebedeeld. Dat is ook wel begrijpelijk voor een boek waarin het zwaartepunt ligt bij de traditie uit de periode van vóór

⁵ M. Hoondert, *Gregoriaans in de steigers. Restauratie en verspreiding aan het begin van de twintigste eeuw*, Utrecht, 2003, 106-109

⁶ Onder andere gepubliceerd in de bundel *Patronen ontrafeld. Studies over gregoriaanse gezangen en Middelnederlandse liederen*, Hilversum, 2012; voortzetting van dit onderzoek door anderen o.a. in Bart Jaski e.a., *Perkament in stukken. Teruggevonden middeleeuwse handschriftfragmenten*, Hilversum, 2018, 97-101

de zangboeken in gedrukte vorm. Het is te prijzen dat Tienstra niet in de valkuil van groei, bloei, verval trapt en deze periode omschrijft als een jongere tijd, waarvan het repertoire 'beter op de eigen merites kan worden beoordeeld dan die van de oudst overgeleverde handschriften'. Hij signaleert 'gedrevenheid, moeite en inventiviteit', die werden ingezet om het gregoriaans in deze periode te laten klinken.

Verrassend -want vrij onbekend- is het hoofdstuk over monseigneur Graaf (1839-1924)⁷, die zich sterk maakte voor de inzet van de 'eigen' Nederlandse gregoriaanse traditie, gebaseerd op de Nederlandse handschriften die hij goed kende, als directeur van het Bisschoppelijk Museum in Haarlem. Geheel in strijd met de polemische toon waarop de discussie in die jaren werd gevoerd, zette hij zijn gedachten op een bedachtzame en zakelijke toon uiteen. Tienstra nuanceert het begrip 'Nederlandse traditie' en toont begrip voor de reserves die Graaf ook zelf al had geformuleerd: het risico bestaat dat er wéér een toevoeging aan de verscheidenheid zou komen, terwijl de eenheid met de kerk van Rome nu juist wenselijk is.

In het laatste hoofdstuk wordt één gezang onder de loep genomen. Het betreft het Graduale *Haec dies*, dat met rijk fotomateriaal in 14 voorbeelden wordt geïllustreerd. Het is boeiend om te lezen hoe ook zo'n gezang, dat deel uitmaakt van de liturgie van de Paasweek, door veranderende esthetische normen veranderingen onderging, maar tóch herkenbaar bleef.

De verklarende woordenlijst is een handig hulpmiddel, waarnaar geregeld wordt verwezen. Dat maakt het ook mogelijk om de afzonderlijke hoofdstukken te lezen in willekeurige volgorde.

Met dit zeer lezenswaardige boek heeft Tienstra licht geworpen op een periode in de gregoriaanse traditie, die voor een groter publiek was veroordeeld tot onbekendheid. Het ging immers om een tijd van verval, die volgens Bruning uitliep op 'algeheel verval'.⁸ Tienstra heeft laten zien dat dit misprijzende oordeel niet terecht is wanneer je de moeite neemt om te kijken naar de 'afwijkingen'. Die bieden boeiende doorkijkjes!

Ton Tromp

Rens Tienstra, *Duizend jaar doorgegeven. Verkenningen van het Gregoriaans in Nederland*, Verloren, Hilversum 2024. Prijs: 35,00 Euro

⁷ Zie ook Hoondert, o.c., 118

⁸ Bruning, o.c., 243